KABEL SANOATI KORXONALARIDA INVESTITSION QARORLAR QABUL QILISHNING IQTISODIY ASOSLARI

Igamberdiev Karimberdi Abdullaevich,
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti,
„Oliy matematika“ kafedrasi mudiri
igamberdiev-71@mail.ru
https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-6192-232X

Annotatsiya. Maqolada kabel sanoati korxonalarida investitsion qarorlarni iqtisodiy asoslash masalalari tarmoqning kapital sig‘imi, texnologik yangilanish zarurati va xomashyo narxlari o‘zgaruvchanligi nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqiladi. An’anaviy investitsiya mezonlarini innovatsion natijalar va ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari bilan birlashtirish zarurligi asoslanadi. «Uzkabel» QK AJning 2020–2025-yillardagi ochiq hisobotlari asosida investitsiya jadalligi va asosiy faoliyat rentabelligi dinamikasi qiyoslanib, qaror qabul qilishning bosqichma-bosqich algoritmi taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: kabel sanoati, investitsion qaror, kapital qo‘yilma, sof joriy qiymat, ichki rentabellik, investitsiya jadalligi, innovatsion natija, risk, «Uzkabel».

Investitsion qaror korxonaning mavjud moliyaviy resurslarini kelgusida daromad, unumdorlik, sifat yoki strategik ustunlik yaratishi kutilayotgan aktiv va loyihalarga yo‘naltirishni anglatadi. Bunday qarorlar uzoq muddatli oqibatlarga ega: uskuna xaridi, ishlab chiqarish liniyasini modernizatsiya qilish, sinov laboratoriyasini yaratish yoki yangi mahsulotni o‘zlashtirish bir necha yil davomida xarajatlar va pul oqimlariga ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli investitsiyani faqat xarid qiymati yoki qisqa muddatli foyda bilan baholash yetarli emas; qaror kapital qiymati, risk, texnik imkoniyat va kutilayotgan innovatsion natija bilan birgalikda ko‘rib chiqilishi kerak [1; 2].

Kabel sanoatida mazkur masala alohida ahamiyatga ega. Kabel ishlab chiqarish ekstruziya va izolyatsiyalash liniyalari, o‘tkazgich tayyorlash uskunalari, sinov laboratoriyalari, sifat nazorati va sertifikatlash infratuzilmasini talab qiladi. Uskuna xarididan keyin montaj, ishga tushirish va xodimlarni o‘qitish davri ham mavjud. Shuning uchun kapital qo‘yilma amalga oshirilgan yilning o‘zida to‘liq iqtisodiy natija bermasligi mumkin. Bundan tashqari, mis va alyuminiy narxlarining o‘zgarishi, valyuta

kursi hamda elektr energiyasi xarajatlari korxona tushumi va rentabelligini investitsiya natijasidan mustaqil ravishda o‘zgartirishi mumkin [3; 4].

Muammoning amaliy tomoni investitsion qarorlarning yetarli miqdoriy asoslanmaganida namoyon bo‘ladi. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining sanoat korxonalari investitsion faolligi bo‘yicha so‘roviga tayangan holda tahlil qilinayotgan manbada korxonalarning 79,1 foizi investitsion qarorni empirik qoida asosida, 6,8 foizi esa iqtisodiy modelga tayangan holda qabul qilishi qayd etilgan [5]. Ushbu nisbat investitsiya tanlovida hisob-kitob, ssenariy tahlili va keyingi natijalarni tekshirish tizimini kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

Tezisning maqsadi — kabel sanoati korxonalarida investitsion qarorlarni iqtisodiy asoslashning asosiy mezonlarini tizimlashtirish, tarmoqqa xos omillarni ko‘rsatish hamda «Uzkabel» QK AJ misolida qarorlarni moliyaviy va ishlab chiqarish natijalari bilan bog‘lash bo‘yicha amaliy yondashuvni taklif etish.

Investitsion qaror odatda muammoni aniqlash, muqobil variantlarni shakllantirish, pul oqimlarini prognozlash, risklarni baholash, moliyalashtirish manbasini tanlash va loyiha natijalarini monitoring qilish bosqichlaridan tashkil topadi. Korxona, masalan, eskirgan kabel ishlab chiqarish liniyasini ta’mirlash, yangi uskunaga almashtirish yoki ishlab chiqarish hajmini bosqichma-bosqich kengaytirish variantlarini taqqoslashi mumkin. Har bir variant bo‘yicha boshlang‘ich kapital xarajatlar, foydalanish davridagi xarajatlar, ishlab chiqarish quvvati, brak darajasi, energiya sarfi, texnik xizmat va kutilayotgan tushum hisoblanishi lozim.

Investitsiya loyihalarini baholashda uchta klassik mezon muhim. Birinchisi, sof joriy qiymat (NPV) — kelgusidagi sof pul oqimlarining diskontlangan qiymati bilan boshlang‘ich investitsiya o‘rtasidagi farq. NPV musbat bo‘lsa, loyiha tanlangan diskont stavkasi sharoitida qiymat yaratishi kutiladi. Ikkinchisi, ichki rentabellik me’yori (IRR) — loyihaning NPV qiymatini nolga tenglashtiradigan diskont stavkasi. U kapital qiymati bilan solishtiriladi. Uchinchisi, qoplanish muddati — boshlang‘ich investitsiya qancha vaqt ichida pul oqimlari orqali qoplanishini ko‘rsatadi. Bu ko‘rsatkichlar bir-birini to‘ldiradi: NPV mutlaq qiymatni, IRR nisbiy rentabellikni, qoplanish muddati esa likvidlik va vaqt omilini yoritadi [1; 2].

Biroq alohida loyiha darajasidagi mezonlar korxonaning barcha investitsiyalarini to‘liq ifodalamasligi mumkin. Bir ishlab chiqarish liniyasi bir nechta kabel turiga xizmat qilsa, pul oqimlarini faqat bitta mahsulotga ajratish shartli hisob-kitobni talab etadi. Yangi mahsulotni ishlab chiqarishga o‘tish uchun uskuna bilan bir qatorda konstruktorlik ishlari, laboratoriya sinovlari, sertifikatlash va xodimlar malakasini oshirish xarajatlari ham talab qilinadi. Agar ushbu xarajatlar hisobga olinmasa, loyiha qiymati kamaytirib ko‘rsatiladi; agar natijalar faqat yangi uskunaning quvvati bilan o‘lchansa, innovatsion samara esa ortiqcha baholanishi mumkin.

Shu sababli investitsion qarorni faqat bitta moliyaviy ko‘rsatkich asosida emas, balki ko‘p mezonli tizimda qabul qilish maqsadga muvofiq. Bunda moliyaviy mezonlar bilan bir qatorda ishlab chiqarish unumdorligi, mahsulot sifati, yangi mahsulotlar ulushi, energiya sig‘imi, xomashyo chiqindilari, standartlarga muvofiqlik va xodimlar malakasi kabi natijalar ham ko‘rib chiqiladi. Ko‘rsatkichlar tizimi juda murakkab bo‘lib ketmasligi uchun har bir loyiha uchun 3–5 ta asosiy natija ko‘rsatkichi va ular bo‘yicha ma’lumot yig‘ish tartibi oldindan belgilanadi.

Birinchi omil — investitsiya va natija o‘rtasidagi vaqt lagidir. Kabel uskunasini buyurtma qilish, yetkazib berish, o‘rnatish va sozlash jarayonlari vaqt talab qiladi. Shundan keyin ishlab chiqarish rejimini barqarorlashtirish va yangi texnologiyani o‘zlashtirish bosqichi boshlanadi. Shu sababli investitsiya qilingan yilning moliyaviy natijalarini bevosita shu yil xarajatlari bilan taqqoslash noto‘g‘ri xulosa keltirib chiqarishi mumkin. Loyiha bahosida kamida bir necha ssenariy — tez, bazaviy va kechikkan ishga tushirish — hisobga olinishi kerak.

Ikkinchi omil — metall narxining ta’siri. Mis yoki alyuminiy narxi oshishi tushumning nominal hajmini ko‘paytirishi mumkin, lekin bu o‘sish ishlab chiqarish samaradorligi oshganini anglatmaydi. Shu bois rentabellik dinamikasini tahlil qilishda sotuv narxi va xomashyo narxi ta’sirini ajratish, imkon qadar metall narxidan tozalangan yoki standart narx faraziga keltirilgan ko‘rsatkichlardan foydalanish kerak. Aks holda investitsiya loyihasining natijasi tashqi bozor omili bilan chalkashib ketadi [4].

Uchinchi omil — asosiy vositalarning texnik holati. Uskunaning eskirishi ishlab chiqarish tezligi, energiya sarfi, brak, ta’mirlash xarajatlari va yetkazib berish muddatiga ta’sir qiladi. Shuning uchun yangi uskuna sotib olish to‘g‘risidagi qaror

faqat ishlab chiqarish quvvatini oshirishga emas, balki eskirgan aktivlarni almashtirish orqali yo‘qotilayotgan samaradorlikni tiklashga ham qaratilishi mumkin. To‘rtinchi omil — standartlar va sertifikatlash. Yuqori kuchlanishli, maxsus yoki eksportga yo‘naltirilgan kabel mahsulotlarida sinov va muvofiqlikni tasdiqlash xarajatlari loyihaning majburiy qismi sifatida hisobga olinishi lozim [6].

Beshinchi omil — moliyalashtirish qiymati. Korxona o‘z mablag‘i, bank krediti, lizing yoki imtiyozli moliyalashtirishdan foydalanishi mumkin. Manbaning foiz stavkasi, qaytarish muddati, valyutasi, garov talablari va pul oqimlariga tushadigan yuk loyiha tanloviga ta’sir qiladi. Imtiyozli kredit mavjud bo‘lsa ham, loyiha avtomatik ravishda samarali bo‘lib qolmaydi: uning texnologik va iqtisodiy natijasi tekshirilishi zarur. Xuddi shuningdek, yuqori rentabellik va’da qiladigan, biroq katta valyuta yoki xomashyo xatariga ega loyiha sezgirlik tahlilisiz tasdiqlanmasligi kerak.

Ochiq yillik hisobotlar asosida jamlangan ma’lumotlar investitsiya jadalligi va asosiy faoliyat rentabelligi bir xil yo‘nalishda o‘zgarmasligini ko‘rsatadi. 2021-yilda asosiy faoliyat rentabelligi 14,16 foizga yetgan bo‘lsa, investitsiya jadalligi 4,61 foizni tashkil etgan. 2022-yilda rentabellik 3,03 foizgacha pasaygan, 2023-yilda esa 8,39 foizga tiklangan. 2024–2025-yillarda investitsiya jadalligi mos ravishda 0,56 va 0,25 foizgacha tushgan, rentabellik esa 7,46 va 6,20 foizni tashkil etgan [3]. Ushbu holat investitsiya hajmi va rentabellik o‘rtasidagi munosabatni faqat bir yil kesimida baholab bo‘lmasligini, shuningdek, xomashyo narxi, xarajatlar va investitsiya lagini birgalikda tahlil qilish zarurligini anglatadi.

1-jadval. «Uzkabel» QK AJning investitsiya jadalligi va asosiy faoliyat rentabelligi[1]

Yil	Investitsiya jadalligi, %	Asosiy faoliyat rentabelligi, %
2020	5,78	8,61
2021	4,61	14,16
2022	2,94	3,03
2023	3,24	8,39
2024	0,56	7,46
2025	0,25	6,20

Jadvaldan uchta amaliy xulosa kelib chiqadi. Birinchidan, 2020–2023-yillarda investitsiya jadalligi 2,94–5,78 foiz oralig‘ida bo‘lgan, 2024–2025-yillarda esa sezilarli pasaygan. Ikkinchidan, rentabellikning eng yuqori darajasi 2021-yilda kuzatilgan bo‘lsa-da, keyingi yillardagi rentabellik investitsiya jadalligining oddiy chiziqli funksiyasi sifatida ko‘rinmaydi. Uchinchidan, kapital qo‘yilma hajmini alohida maqsad sifatida belgilash yetarli emas: investitsiya rejasi kutilayotgan xarajatlar kamayishi, mahsulot sifati, yangi mahsulotlar savdosi va ishlab chiqarish natijalariga bog‘lanishi kerak.

Tadqiqot materiallarida 2020–2025-yillar uchun kapital qo‘yilmalar miqdori ham pasayish tendensiyasini ko‘rsatadi: 2020-yilda 56 288,7 mln so‘m, 2023-yilda 53 095,3 mln so‘m, 2024-yilda 9 793,4 mln so‘m va 2025-yilda 4 231,3 mln so‘m [3]. Ushbu qatorni tahlil qilganda nominal qiymatlar bilan birga amortizatsiya va tugallanmagan investitsiyalar o‘zgarishi ham ko‘rib chiqilishi kerak. Faqat xarid xarajatlarining o‘zini taqqoslash korxonaning asosiy vositalarni qayta tiklash darajasini to‘liq aks ettirmaydi.

Investitsion qarorni takomillashtirish uchun mazkur moliyaviy ko‘rsatkichlarni ishlab chiqarish natijalari bilan bog‘lash lozim. Masalan, ekstruziya liniyasini yangilash loyihasida investitsiya qiymati va NPV/IRR bilan bir qatorda mahsulot birligiga

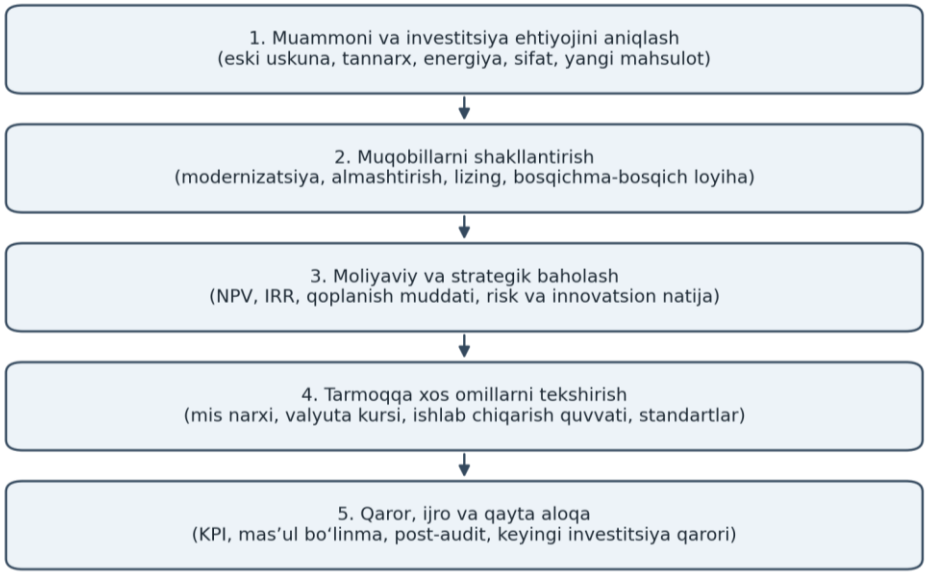
[1] «Uzkabel» QK AJning yillik emitent hisobotlari va tadqiqot doirasida hisoblangan ko‘rsatkichlar [3]. Jadvaldagi foizlar korxona hisobotlaridan olingan yoki ularga tayangan holda hisoblangan; ular mustaqil audit xulosasi sifatida talqin qilinmasligi kerak.

sarflanadigan elektr energiyasi, brak ulushi, liniya tezligi, rejalashtirilmagan to‘xtashlar, yangi mahsulotlar savdosi va sertifikatlash muddati qayd etilishi mumkin. Natijalar ishga tushirishdan oldingi bazaviy ko‘rsatkichlar bilan taqqoslanadi; shunda loyiha samarasi faqat tushumning o‘sishi bilan emas, operatsion yaxshilanishlar orqali ham tekshiriladi.

Kabel sanoati korxonalari uchun maqsadga muvofiq yondashuv ikki darajali baholashni birlashtiradi. Birinchi darajada loyiha moliyaviy jihatdan tekshiriladi: pul oqimlari, NPV, IRR, qoplanish muddati, moliyalashtirish qiymati va risklar hisoblanadi. Ikkinchi darajada loyiha korxonaning innovatsion va ishlab chiqarish maqsadlariga muvofiqligi bo‘yicha baholanadi: yangi mahsulotlar, sifat, energiya samaradorligi, texnologik xavfsizlik, standartlarga muvofiqlik va strategik bozorlar hisobga olinadi. Ikkinchi daraja birinchi darajani almashtirmaydi, balki investitsiyaning iqtisodiy mazmunini kengaytiradi.

Bunda korxona darajasidagi innovatsion-investitsion qaytim mezonidan foydalanish taklif etiladi. Mazkur yondashuvda investitsiya jadalligi, asosiy faoliyat rentabelligidagi o‘zgarish va yangi mahsulotlar ulushi sof tushumga nisbatan muvofiqlashtirilgan ko‘rsatkichlar sifatida ko‘rib chiqiladi. Chegaraviy qaytim kapital qiymati va uskunaning xizmat muddatiga bog‘liq holda aniqlanadi. Tadqiqot materiallarida 22 foizlik kapital qiymati va 10 yillik xizmat muddati farazida chegaraviy qiymat 0,255 sifatida hisoblangan; imtiyozli moliyalashtirish va uzoqroq xizmat muddati farazida u pastroq bo‘lishi mumkin. Bu qiymatni barcha korxonalar uchun o‘zgarmas norma deb qabul qilmaslik, balki moliyalashtirish shartlari va aktiv turi bo‘yicha qayta hisoblash kerak.

Taklif etilayotgan algoritm quyidagi amaliy talablarni nazarda tutadi: (1) loyiha muammosi va bazaviy ko‘rsatkichlarini qayd etish; (2) kamida ikki muqobil variantni hisoblash; (3) moliyaviy mezonlarni hisoblash va diskont stavkasini asoslash; (4) xomashyo narxi, valyuta kursi, tarif va ishga tushirish kechikishi bo‘yicha sezgirlik tahlilini o‘tkazish; (5) innovatsion va texnik natijalar uchun o‘lchov ko‘rsatkichlarini belgilash; (6) loyiha tasdiqlangach, mas’ul bo‘linma va muddatlarni belgilash; (7) ishga tushirishdan keyin faktik natijalarni reja bilan taqqoslab, keyingi investitsion qarorlarni tuzatish.

1-rasm. Kabel sanoati korxonasida investitsion qaror qabul qilish algoritmi[2]

Algoritmning muhim qismi — qarordan keyingi qayta aloqa. Investitsiya tasdiqlangandan keyin korxona faqat uskunaning o‘rnatilganini yoki mablag‘ sarflanganini qayd etmasligi kerak. Rejalashtirilgan iqtisodiy va texnologik natijalar belgilangan davrda tekshiriladi. Agar natija kutilganidan past bo‘lsa, sabablar — ishga tushirish kechikishi, xodimlar malakasi, xomashyo sifati, texnik sozlash yoki bozor talabi — alohida tahlil qilinadi. Ushbu tahlil keyingi loyiha tanlovlarida xatolarni takrorlamaslik va korxonaning investitsion tajribasini yig‘ish imkonini beradi.

Tahlil natijasida kabel sanoati korxonalarida investitsion qarorlarni iqtisodiy asoslash faqat kapital xarajatlarini hisoblashdan iborat bo‘lmasligi kerak, degan xulosaga kelindi. NPV, IRR va qoplanish muddati kabi moliyaviy mezonlar zarur, biroq ularni texnologik yangilanish, yangi mahsulotlar, ishlab chiqarish sifati va operatsion samaradorlik ko‘rsatkichlari bilan birga qo‘llash lozim.

«Uzkabel» QK AJning 2020–2025-yillardagi ko‘rsatkichlari investitsiya jadalligi va rentabellik o‘rtasida oddiy bir yillik bog‘lanish yo‘qligini ko‘rsatadi. Investitsiya natijasini to‘g‘ri baholash uchun kapital qo‘yilmaning amortizatsiyaga nisbati, ishga

[2] muallif tomonidan tezis mazmuni asosida tuzilgan.

tushirish vaqti, xomashyo narxi va xarajatlar tarkibi hisobga olinishi kerak. Bu xulosa investitsion qarorni ko‘p yillik va ko‘p omilli tahlil asosida qabul qilish zarurligini tasdiqlaydi.

Amaliy jihatdan uchta taklif ilgari suriladi. Birinchidan, har bir investitsiya loyihasi uchun moliyaviy mezonlar bilan birga 3–5 ta o‘lchanadigan texnologik yoki innovatsion natija belgilanib, qaror hujjatiga kiritilsin. Ikkinchidan, metall narxi, valyuta kursi, energiya tarifi va ishga tushirish kechikishining ta’siri bo‘yicha ssenariy hamda sezgirlik tahlili majburiy bosqich sifatida qo‘llansin. Uchinchidan, loyiha ishga tushirilgandan so‘ng 6–12 oy ichida post-audit o‘tkazilib, rejalashtirilgan va amaldagi natijalar solishtirilsin. Bunday tartib investitsiya qarorlarini empirik taxmindan o‘lchanadigan va qayta tekshiriladigan boshqaruv jarayoniga aylantirishga yordam beradi.

Mazkur yondashuvning amaliy samarasi korxonaning ichki boshqaruv hisobi sifatiga bog‘liq. Yangi mahsulotlar savdosi, sinov va sertifikatlash xarajatlari, xodimlarni o‘qitish, energiya sarfi hamda texnologik to‘xtashlar bo‘yicha ma’lumotlar muntazam yuritilmasa, investitsiya natijasini to‘liq aniqlash qiyinlashadi. Shu sababli investitsion qarorlarni takomillashtirish moliyaviy tahlil bilan bir qatorda boshqaruv ma’lumotlari tizimini rivojlantirishni ham talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

UNIDO. (1992). Manual for the preparation of industrial feasibility studies. United Nations Industrial Development Organization.

Методические рекомендации по оценке эффективности инвестиционных проектов: вторая редакция. (2000). Москва: Экономика.

СП АО «Uzkabel». (2019–2026). Годовые отчеты эмитента по итогам 2018–2025 гг. https://uzkabel.uz

Bragagni, M. (2023). Deep dive into managing cost of inflation: A view from the wire and cable industry. Working Paper.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2021). Sanoat korxonalarining investitsion faolligi (so‘rovnoma natijalari). https://cbu.uz/upload/iblock/d95/Sanoat-korkhonalarining-investitsion-faolligi.pdf

International Electrotechnical Commission. (2023). IEC 60840:2020+AMD1:2023 CSV: Power cables with extruded insulation and their accessories for rated voltages above 30 kV up to 150 kV—Test methods and requirements. https://webstore.iec.ch/en/publication/85973

Nguyen, P.-H., Nguyen, T.-L., & Wang, C. (2023). Linking investment decisions based on firm performance and open innovation practices in Vietnam's wire and cable market using data envelopment analysis models. Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity, 9(2), 100080. https://doi.org/10.1016/j.joitmc.2023.100080

O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni, 2019-yil 25-dekabr, O‘RQ-598-son. https://lex.uz/docs/-4664142